

Психолого-педагогічний супровід розвитку базових характеристик здібностей дитини / Педагогічна освіта: теорія і практика : Збірник наукових праць / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка; Інститут педагогіки НАПН України [гол. ред. Лабунець В.М.]. – Вип.23 (2-2017). – Ч.1. – Кам'янець-Подільський, 2017. – С. 50-57.

УДК 159.928.23

*Біла Ірина
Bila Irina*

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ СУПРОВІД РОЗВИТКУ БАЗОВИХ ХАРАКТЕРИСТИК ЗДІБНОСТЕЙ ДИТИНИ

В статті представлено аналіз досліджень проблеми здібностей, закономірності розвитку здібностей. Розглянуто компонентний склад здібностей, види здібностей, особливості їх прояву та умови розвитку в онтогенезі. Представлено модель розвитку здібностей, яка демонструє інтегроване поєднання мотиваційної, ціннісної, когнітивної та операційної компоненти і враховує закономірності особистісного розвитку дитини, супровід, підтримку становлення її талантів. Модель відображає динамічну природу здібностей, їх багатомірність та наголошує на значенні базису здібностей – фізіологічних і психічних властивостей. Запорукою ефективності моделі виступають умови соціальної взаємодії у різних видах діяльності у розвивальному середовищі. Модель розвитку здібностей дітей визначає критерії діагностики й орієнтири розвитку генези здібностей.

***Ключові слова:** здібності, обдарованість, розвиток здібностей, діти, модель розвитку, діагностика.*

Творча продуктивна діяльність обдарованих людей є найціннішим людським капіталом, завдяки якому українське суспільство зможе подолати кризові явища. З огляду на це перед психологопедагогічною наукою стоїть важливе завдання – зосередити увагу досліджень та освітню діяльність на вивченні та забезпеченні необхідних умов для максимального розвитку здібностей і обдарованості.

Становлення здібностей, формування особистості починається з раннього дитинства. Відомі психологи та педагоги (Л.С.Виготський, В.А.Крутецький, В.Т.Кудрявцев, О.І.Кульчицька, М.М.Поддьяков,

Б.М.Теплов та ін.) довели, що здібності яскраво проявляються у дитячому віці й поступово розвиваються у процесі спеціально організованого навчання. Побудова моделі, схеми-проекту вивчення, розвитку здібностей та поінформованість дорослих, які виховують дітей, про специфіку та закономірності їх прояву, дозволить пришвидшити успіх зростання здібностей, становлення творчої, гармонійної особистості.

Теоретичним підґрунтям розробки моделі ми обрали ідеї вчених (П.Я.Гальперіна, Д.Б.Ельконіна, В.В.Давидова, О.М.Леонтьєва, С.Л.Рубінштейна, Б.М.Теплова та ін.) щодо динамічної сутності здібностей, детермінуючих факторів їх розвитку, зокрема, виховання і навчання та взаємодію з соціальним середовищем. Здібності людини, на їхню думку, то – внутрішні умови її розвитку, які формуються під впливом зовнішніх – у процесі взаємодії зі світом. «Практичні межі розвитку здібностей визначаються лише такими факторами, як довжина людського життя, умови цього життя, методи виховання та навчання і т.д., але зовсім не закладені в самих здібностях. Достатньо удосконалити методи виховання та навчання, щоб межі розвитку здібностей негайно підвищилися» (Б.М.Теплов, 1961). На думку С.Л.Рубінштейна, розвиток здібностей здійснюється за спіраллю: «...реалізація здібності, яка представляє здібність одного рівня, відкриває нові можливості для подальшого розвитку здібностей більш високого рівня. Склад кожної здібності, що робить людину здатною до виконання певної діяльності, завжди включає деякі операції або способи дії, через які ця діяльність здійснюється. Жодна здібність не є актуальною, реальною здібністю, аж до поки вона органічно не вібрала в себе систему відповідних суспільно вироблених операцій (С.Л.Рубінштейн, 1960) [4, с. 18].

О.М.Леонтьєв, розвиваючи ідеї Л.С.Виготського, обґрунтовує «історичне успадкування здібностей»: знаряддя виробництва і продукти праці, є втіленням здібностей людини. Він також стверджує, що у людини є

тільки одна здатність – здатність до розвитку, і що здібності формуються в процесі засвоєння кожним поколінням людей того, що створено попередніми поколіннями. Наступні покоління тим самим історично успадковують здібності попередніх поколінь. Цей процес у кожному поколінні відкриває нові можливості їх розвитку порівняно з попередніми поколіннями [4].

У складі здібностей важливими є мотиваційний, ціннісний та когнітивний компонент. Індивідуальні цінності визначають якісну специфіку здібностей, від них залежить особливість розв'язання індивідом пізнавальних задач.

Для кожного виду творчої діяльності характерний психологічно своєрідний склад здібностей, індивідуальні відмінності, що проявляються як у загальному рівні обдарованості, так і в якісній своєрідності окремих пізнавальних процесів, у їх структурному взаємозв'язку.

В індивідуальних особливостях перебігу психічних процесів (уваги, сприймання, уяви, мислення, пам'яті) та особистісних утворень (спрямованості відносин та емоційно-вольових елементів) в певних видах діяльності, на думку В.О.Крутецького, проявляється інтегративна природа здібностей. Тому здібності можуть класифікуватися за психологічними, особистісними критеріями як от: сенсорномоторні, перцептивні, мнемічні, імажинативні, мисленнєві, комунікативні, мотиваційні, емоційно-вольові тощо, а також за критеріями віднесення до певної предметної галузі – наукові (гуманітарні, лінгвістичні, математичні, інженерні, художні (літературні, музичні, образотворчі) тощо. Здібності також поділяються на загальні, що виявляються у більшості видах діяльності (розумові, фізичні, здібності до навчання), та спеціальні, вузькі, обмежені предметами цих діяльностей (технічні, операторські, педагогічні, управлінські, музичні, літературні, математичні) [5, с. 99].

В.Д.Шадріков запропонував поділ здібностей на творчі й виконавські, що відображає сутнісні відмінності між творчим і консервативним типом особистості. Автор наголошує, що нормативні (виконавські) здібності є необхідним етапом у розвитку інших, який має забезпечити умови для якісного стрибка від виконання до творчості [9].

Відтак здібності розвиваються на базі інтегративних компонентів, якостей особистості, в умовах безпосередньої взаємодії індивіда з соціумом. Взаємозв'язок цих компонентів, зовнішніх та внутрішніх умов розвитку здібностей – відправний пункт та теоретична основа для розв'язання докорінних дискусійних питань теорії здібностей, розробки моделі та експериментального інструментарію їх аналізу.

Метою нашої розвідки є побудова структурної моделі розвитку здібностей дітей та відповідно неї підбір діагностичного інструментарію, що забезпечує ефективну динаміку їх онтогенезу, починаючи з дитинства.

Наразі представлений аналіз наукових теорій дає нам підстави для побудови саме такої теоретико-структурної моделі розвитку здібностей (рис.1), яка враховує інтегративну, багатомірну будову здібностей та закономірності їх онтогенезу, що проявляються у індивідуальних особливостях перебігу психічних процесів (уваги, сприймання, уяви, мислення, пам'яті) та особистісних утворень (спрямованості ставлення, емоційно-ціннісних, вольових елементів) у певних видах діяльності.

Побудована нами модель є підґрунтям для визначення критеріїв оцінки розвитку різних видів здібностей.

Найбільш ефективним діагностичним методом у дошкільному віці є спостереження за дитиною у різних видах діяльності та запис життєвих спостережень. Переваги методу спостереження полягають у тому, що воно проходить у природних умовах, у природному для дитини оточенні, вдома, в

навчальному закладі, де не позначається вплив обмежень, що накладаються проведенням стандартизованих тестів.

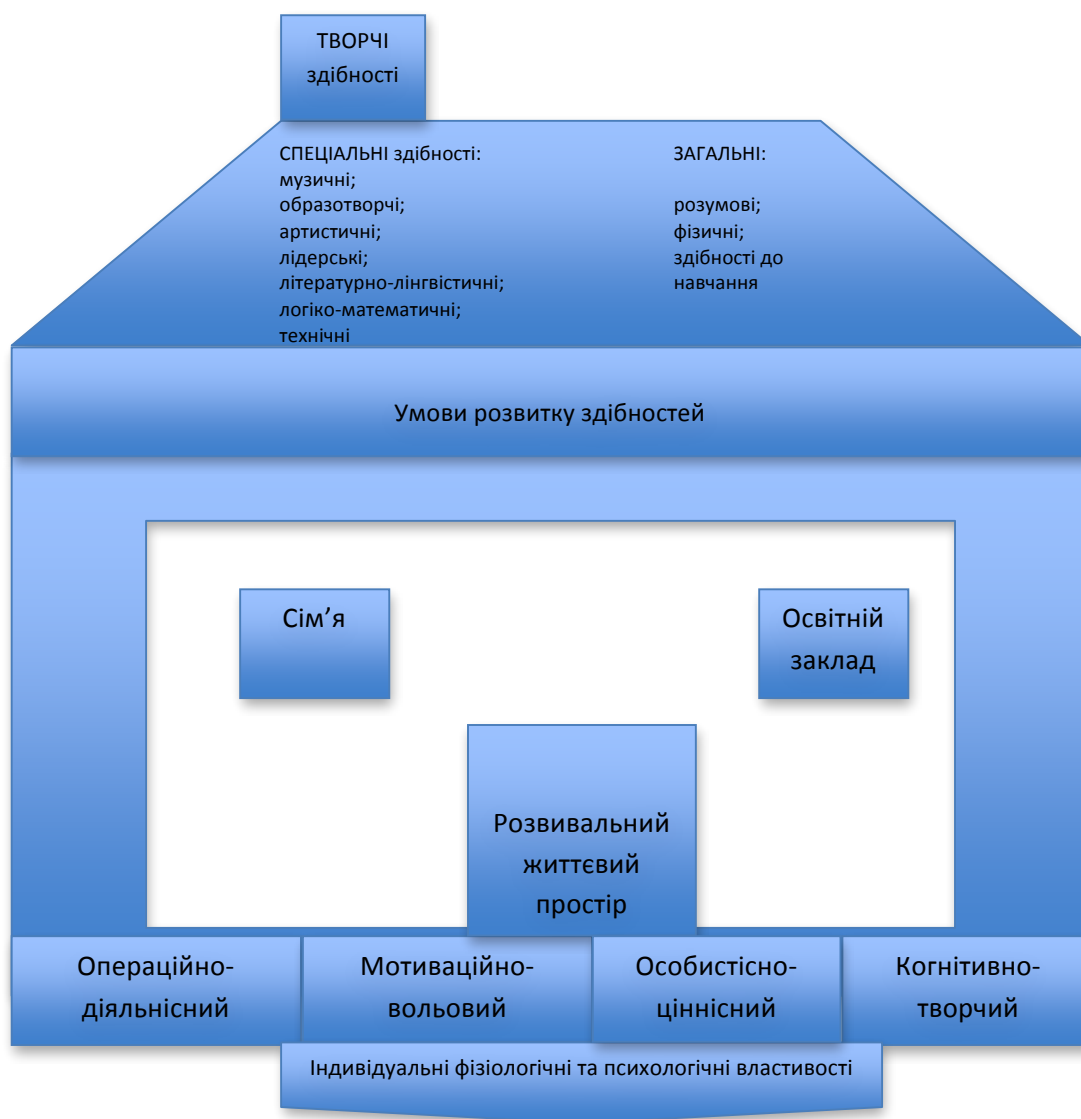

Рис 1. Структурна модель розвитку здібностей

Епізоди з життя дітей із розповідей батьків, педагогів та інших дорослих, які беруть участь у вихованні, можуть дати достатньо повну інформацію про історію розвитку дитини та з'ясувати її інтереси. Все це набуває особливої важливості, якщо враховувати, що умови традиційного тестування не дають дослідникам достатніх часових можливостей для спостереження за дитиною, і

це змушує їх орієнтуватися на результати виконання спеціально запропонованих завдань. Спостереження цінні ще й тим, що допомагають виявити особливо рідкісні здібності, які можуть бути упущені в процесі обстеження дитини. Якщо ж спостереження за дитиною ведеться систематично протягом певного періоду (наприклад у дошкільному закладі), його результати складають карту (портрет) розвитку дитини, яку неможливо отримати з допомогою тестів.

Спостерігаючи за успіхами дітей у певному виді діяльності, дорослі можуть помітити й ті досягнення, які виходять за межі вікових норм. Вони і є індикатором обдарованості. Якщо дитина з великим задоволенням займається певним видом діяльності і майже байдужа до інших, можна констатувати в неї наявність певних здібностей.

Загальні інтелектуальні здібності виявляються у легкості навчання, спостережливості, гостроті, рухливості, швидкості мислення, винятковій пам'яті, багатій і різноманітній обізнаності дитини. Інтелектуально обдарована дитина гарно міркує, ясно мислить, задає багато запитань, спостережлива, має творче сприймання, швидко реагує на все нове.

Здібності до мови виявляються у незвичайному інтересі дитини до читання, яке стає найулюбленішим заняттям, у збереженні і тривалості уваги до книги, словесної інформації, доброму розумінні того, що дитині читають, запам'ятовуванні і відтворенні прочитаного.

Здібності до математики виявляються в інтересі до обчислювання, вимірювання чи упорядкування предметів, у незвичному для свого віку розумінні математичних символів; здібності у природознавстві – у винятковому інтересі до живої природи, природних явищ, схильностях до їх класифікації, в інтересі до природничих дослідів, в розумінні причинно-наслідкових залежностей у природі тощо.

Для спілкування і лідерства характерний високий рівень комунікації, легке пристосування до різних ситуацій. При сторонніх людях дитина зберігає упевненість у собі, легко спілкується з дорослими і дітьми, генерує ідеї, виявляє ініціативу. Часто стає лідером у спільній діяльності, бере на себе роль організатора, володіє даром переконання. Інші діти звертаються до неї за допомогою чи за порадою.

Художньо-образотворчі здібності дитини виявляються в інтересі до візуальної інформації. Вона до подробиць запам'ятовує побачене. Багато часу малює і ліпить, зосереджено працює над своїми витворами, оригінально використовує матеріали художньої виразності. Будуючи композицію малюнка, включає в нього багато деталей. В образах художньо обдарованої дитини немає одноманітності, вона відтворює у образотворчій діяльності все, що бачить довкола.

Психомоторні здібності проявляються у високому інтересі до діяльності, яка вимагає зусиль тонкої моторики. Дитина має хорошу зорово-моторну координацію, любить бігати, стрибати, має чудову рівновагу при виконанні рухів, володіє тілом в будь-якому маневруванні, має відносно до свого віку значну фізичну силу.

Якщо дитині властивий інтерес до музичних занять, співів, вона чутлива до характеру і настрою музики, складає власні оригінальні мелодії чи співає – у неї є музичні здібності і їх варто розвивати.

Дитина виявляє незалежність і некомформність, винахідливість у своїй продуктивній діяльності, значну гнучкість при вирішенні проблеми або використанні матеріалів, може продукувати оригінальні ідеї і виявляє новий підхід у стандартних ситуаціях, цікавиться різними механізмами та машинами, багато конструює та проектує – у неї є потенціал технічної творчості.

Дитина може бути схильна до фантазування, коли розповідає про щось знайоме, оригінально передає характер, почуття, настрої героїв, легко будує сюжети розповідей та віддає перевагу читанню – тоді вона схильна до літературної творчості.

Діти із артистичними здібностями легко входять у роль будь-якого персонажу, передають почуття та емоції через міміку, жести, рухи, люблять ігри-драматизації [4].

Варто зазначити, що суттєвим показником розвитку здібностей можуть служити темп, легкість засвоєння та швидкість просування у тій чи іншій сфері. Але необхідно зважати на результати чи швидкість розвитку у співвідношенні з його умовами, тому що однакові досягнення у навчанні або роботі при різних умовах можуть свідчити про неоднакові здібності. Вміння добиватися великих досягнень при зовнішньо складних, несприятливих умовах свідчить про особливо великі здібності.

Що стосується умов, які стимулюють становлення здібностей на початку онтогенезу – то це у першу чергу: забезпечення сприятливої атмосфери, позитивного психологічного клімату, можливостей для вправління та практики; естетичність розвивального середовища; збагачення оточуючого середовища різноманітними новими предметами та стимулами; залучення літератури та мистецтва, яке сприяє формуванню естетичних критеріїв обдарованої особистості; широке використання запитань дивергентного типу, заохочення висловлювання оригінальних ідей; відмова від висловлювання оцінок та критики на адресу дитини; особистий приклад творчої поведінки дорослого; взаємодія усіх учасників педагогічного процесу; педагогічна майстерність дорослого у виявленні та розвитку здібностей дитини.

Слід враховувати те, що сприймання дитини дорослим може бути викривлено емоційними факторами, незнанням вікових норм розвитку,

неправильними свідченнями, які отримані від друзів або навіть спеціалістів. Беручи до уваги відсутність оперативних та універсальних засобів перевірки достовірності життєвих спостережень, експериментатор має зіставляти їх з іншими об'єктивно встановленими даними (результатами тестування, анкетування, продуктами дитячої творчості, вивіреною інформацією спеціалістів тощо) та результатами отриманими за пропонованою нами методикою.

При підготовці діагностичного інструментарію, методики вивчення здібностей дітей, ми брали до уваги розроблену нами структурну модель розвитку здібностей та модифікували згідно неї існуючу у експериментальній практиці шкалу рейтингу базових характеристик здібностей (Дж. Рензуллі).

Шкали базових характеристик методики вивчення здібностей дітей ми склали таким чином, щоб дорослий, який виховує дитину, міг оцінити виділені нами характеристики в пізнавальній, мотиваційно-вольовій, творчій, особистісно-ціннісній та операційній сфері в балах від 1 до 4. Кожен з пунктів шкали важливо визначати безвідносно до інших пунктів. Оцінка повинна відображати те, як часто дорослі спостерігають у дитини прояв кожної з характеристик. Оцінки за різними шкалами не сумуються.

Було сформульовано інструкцію дослідження а саме: “Уважно прочитайте твердження та поставте X у відповідному місці відповідно наступним критеріям: 1 – якщо Ви майже ніколи не спостерігали у дитини цієї характеристики; 2 – якщо Ви спостерігаєте цю характеристику час від часу; 3 – якщо Ви спостерігаєте цю характеристику доволі часто; 4 – якщо Ви спостерігаєте цю характеристику постійно”.

Виокремлені, згідно моделі, шкали включали наступні характеристики:

Шкала I. Пізнавальні характеристики:

- володіє незвично великим для свого віку словниковим запасом, використовує терміни з розумінням, мова відрізняється виразністю, легкістю та складністю;

- володіє обширним запасом інформації з різноманітних тем (які виходять на межі звичайних інтересів дітей цього віку);

- швидко запам'ятовує та відтворює фактичну інформацію;

- легко засвоює причинно-наслідкові зв'язки; намагається зрозуміти “як” та “чому”; задає багато стимулюючих думку запитань (на відміну від запитань, спрямованих на отримання фактів); хоче знати, що лежить в основі явищ та поведінки людей;

- чутливий та кмітливий спостерігач; зазвичай “бачить більше” або ширше інтерпретує побачене, почуте, прочитане, те, що відбувається, у порівнянні з іншими.

Шкала II. Мотиваційно-вольові характеристики:

- демонструє захопленість та активність;

- проявляє організованість та старанність в процесі своєї улюбленої діяльності;

- впевнено відчуває себе у сфері своїх інтересів;

- доводить улюблену справу до кінця;

- проявляє лідерські здібності у сфері своєї компетентності. Із задоволенням ділиться з іншими тим, що знає та вміє.

Шкала III. Особистісно-ціннісні характеристики:

- свідомо обирає сферу діяльності, пізнання або особистісних стосунків;

- демонструє вибіркочну перевагу певним сторонам дійсності, певному змісту, способу виконання експериментальних завдань, своє ставлення до них;

- усвідомлює себе, свої якості, як оцінюють їх інші, свої оцінки інших, сторони дійсності та види діяльності, яким віддає перевагу;

- заглиблений у ситуацію, захоплений нею та спирається на свій попередній досвід;

- впевнено виражає свої думки, переконання, інтереси та реалізує їх на практиці.

Шкала IV. Творчі характеристики:

- висуває велику кількість ідей або розв'язків проблем і відповідей на запитання; пропонує незвичні, оригінальні, розумні відповіді;

- виявляє тонке почуття гумору і бачить гумор в таких ситуаціях, які не здаються смішними іншим;

- схильність до гри з ідеями; фантазує, уявляє: цікаво, що буде якщо...; зайнятий пристосуванням, удосконаленням і змінами предметів та систем;

- надзвичайно чутливий до внутрішніх імпульсів та більш відкритий до ірраціонального в собі;

- Чутливий до краси, звертає увагу на естетичну складову, цікавиться деталями. Не боїться бути не таким як усі.

Шкала V. Операційні характеристики:

- має досвід та знання в обраній сфері;

- швидше за інших виконує спеціальні завдання;

- діє впевнено та виважено;

- прагне до досконалості у сфері своїх інтересів;

- майстерно володіє практичними навичками улюбленої діяльності.

Після оцінки кожної з характеристик, варто підрахувати загальне число по кожній з колонок, помножити на відповідне число (бал) та додати отримані числа. Загальний показник демонструє рейтинг, ступінь прояву, рівень розвитку тієї чи іншої характеристики здібностей дитини.

Підкреслимо, що вивчення характеристик здібностей дітей, не лише діагностує зрілість їх базових компонентів, а й орієнтує на їх зростання. В цілому процедура ідентифікації здібностей передбачає якісний аналіз усіх

сфер діяльності дитини і має проходити у формі психолого-педагогічного моніторингу (спостереження, аналіз продуктів діяльності, ведення щоденника, проєктивні методики, метод експертних оцінок, шкала рейтингу базових характеристик здібностей дитини, опитувальники для батьків тощо).

При цьому, вивчаючи здібності дітей, доцільно спиратися на принцип гуманності, індивідуальності та «презумпції обдарованості» по відношенню до кожної дитини. Це означає, що проблема діагностики та розвитку здібностей має передбачати виявлення якомога більше здібних дітей та необхідність забезпечення сприятливих передумов для розвитку обдарованості.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Аналіз досліджень проблеми здібностей дозволив побудувати модель розвитку здібностей, яка враховує закономірності особистісного розвитку дитини та передбачає супровід, підтримку становлення її здібностей. Розроблена нами структурна модель розвитку здібностей дітей демонструє динамічну, інтегративну природу здібностей (що включає мотиваційну, ціннісну, когнітивну та операційну компоненти), їх багатомірність та наголошує на значенні як умов, так і базису здібностей – фізіологічних і психічних властивостях.

Згідно моделі нами розроблено діагностичний інструментарій, методику вивчення здібностей дітей, що є модифікованим варіантом шкали базових характеристик дитини в пізнавальній, мотиваційно-вольовій, творчій, особистісно-ціннісній та операційній сфері. Пропонована діагностична процедура, що включає методи якісного аналізу, відповідає всім вимогам психологічної практики та створює можливості для ґрунтового вивчення онтогенезу здібностей, починаючи з дитинства.

Перспективою подальших досліджень є вивчення можливостей розвитку здібностей дітей в онтогенезі та розробка психолого-педагогічних проєктів, що їх стимулюють.

Список використаних джерел

1. Біла І. М. Здібності: дефініції та характеристики / І. М. Біла // Актуальні проблеми психології обдарованості та творчості: новітні розробки українських вчених : матеріали Міжнародної наукової конференції, Київ, 12 червня 2014 р. – С. 13-20.
2. Біла І.М. Модель розвитку здібностей на етапі дитинства // Актуальні проблеми психології : Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Т. VI : Психологія обдарованості. – Випуск 12. – Київ-Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2016. – С. 20-31.
3. Біла І.М. Структурна модель розвитку здібностей в онтогенезі / Біла І.М. // Соціалізація і ресоціалізація особистості в умовах сучасного суспільства: Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (11-12 листопада 2016 р., м. Київ) / за ред. О.І. Власової та ін. – К. : Вид-во «Віваріо», 2016. – С.12-14.
4. Лосева А. А. Психологическая диагностика одаренности: Учебное пособие для вузов / А.А. Лосева. – М. : Академический Проект : Трикста, 2004. – 176 с. – (Руководство практического психолога).
5. Платонов К. К. Проблемы способностей / К. К. Платонов. – М., Наука, 1972. – 312 с.
6. Одаренные дети: Пер. с англ. / Общ. ред. Г.В.Бурменской и В. М. Слущкого. – М.: Прогресс, 1991. – 376 с.
7. Рибалка В. В. Словник із психології та педагогіки обдарованості і таланту особистості: термінологічний словник / Рибалка В. В. – Київ, Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І Франка, 2016. – 424 с.
8. Рубинштейн С. Л. Проблема способностей и вопросы психологической теории // Психология индивидуальных различий / под ред. Ю.Б.Гиппенрейтер, В.Я.Романова. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : АСТ : Астрель, 2008. – с. 47-54. – (Хрестоматия по психологии).
9. Шадриков В. Д. Психология способностей // Психология индивидуальных различий / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: АСТ : Астрель, 2008. – с. 64-79. – (Хрестоматия по психологии).

Bila I.N. Psychological and pedagogical supervision development of basic characteristics of children's abilities. The article presents the analyze for research of abilities, patterns of abilities development. Considered component composition skills, types of skills, features of their appearance and condition of ontogenesis.

Also presented the model of ability that demonstrates component, integrated combination of motivational-volitional, it's value, cognitive-creative and operationally-active component and take into account patterns of personality development of children, providing maintenance, support the formation of their talents. The model reflects the dynamic nature of abilities, their

multidimensionality and stresses the importance of basic abilities – mental and physiological.

Abilities are considered from the perspective of both individual features of personality. The determining factor of ability during childhood is learning education – organized support of personal development. The key to effective development capabilities are the conditions of social interaction and availability of developmental environment for the child. The proposed model defines the criteria for diagnostic abilities of children and landmarks of genesis of their development.

The most effective diagnostic methods in early childhood is the observation of the child in various activities, especially monitoring the gaming process of the child, record everyday observations, analyze the results of productive activities.

The method of peer review based on for basic characteristics abilities, which we developed on the basic of our model (modification of the scale of J. Renzulli), questionnaires drawn up so as to gather as much of information about the child as possible, its individual psychological characteristics of development. Studying the abilities of children, it is appropriate to rely on the principle of humanity, individuality, optimistic forecasting of the development in relation to each child and provide a favorable environment for the cognitive activity of the child's interests, its preferences and talents.

The prospect of further research is finding an objective diagnostic tools for research of children's abilities, taking into account all of content and structural characteristics of their development during childhood and determine the future direction of their support in the educational process.

Keywords: *abilities, talent, skills development, model development, children, diagnostic method.*